

Η ΕΠΙΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΖΩΝΤΑΝΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΡΗΤΟΡΙΚΟ ΣΧΗΜΑ Ή ΝΕΑ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ;

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θεωρία του ζωντανού Συντάγματος (living constitution) εμφανίστηκε στις ΗΠΑ στις αρχές του 20ού αιώνα¹, προκειμένου να αποδώσει με βιολογικούς –δαρβινικής προέλευσης– όρους, την εξέλιξη του Συντάγματος μέσα στον χρόνο. Οι βασικοί εμπνευστές της ήταν κορυφαίοι δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, που στις αποφάσεις τους, αλλά και στις μειοψηφούσες γνώμες τους, προσπάθησαν να αναδείξουν τον Θεμελιώδη Νόμο ως ένα εύπλαστο και ευέλικτο κείμενο, το οποίο είναι οργανικά συνδεδεμένο με την αμερικανική κοινωνία και συνεπώς παρακολουθεί ανά πάσα στιγμή την ανάπτυξή της. Σύμφωνα δηλαδή με τη θεωρία του ζωντανού Συντάγματος, το Σύνταγμα είναι ένα ιστορικό κείμενο, του οποίου το νόημα μεταβάλλεται διαρκώς προκειμένου να καθίσταται δυνατή η προσαρμογή του στις νέες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες².

Η μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος έχει καταστεί, εσχά-

**Απόστολος
Βλαχογιάννης**

Διδάκτωρ
Συνταγματικού Δικαίου

¹ Ο όρος «ζωντανό Σύνταγμα» εμφανίζεται για πρώτη φορά στον τίτλο του βιβλίου του πολιτικού επιστήμονα H. L. McBain, *The Living Constitution: A Consideration of the Realities of Our Fundamental Law*, 1927. Εντούτοις, ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, ο μετέπειτα Πρόεδρος των ΗΠΑ Woodrow Wilson έκανε λόγο για «ζωντανά πολιτικά Συντάγματα», W. Wilson, *Constitutional Government in the United States*, 2002 (1908), σελ. 56, ενώ αντίστοιχα ο φημισμένος δικαστής O. W. Holmes παρομοίαζε αργότερα τη δημιουργία του ομοσπονδιακού Συντάγματος με τη γέννηση ενός οργανισμού –απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, *Missouri v. Holland*, 252 U.S. 416, 433 (1920). Κατ' άλλους συγγραφείς, βέβαια, η διάσημη φράση του Προέδρου του Ανωτάτου Δικαστηρίου Marshall στην απόφαση *McCulloch v. Maryland* ότι το Σύνταγμα «προορίζεται να διαρκέσει για τις επόμενες γενιές» αποτελεί την πρώτη διατύπωση της έννοιας του ζωντανού ή μεταβαλλόμενου Συντάγματος. M. Horwitz, *The Supreme Court 1992 Term – Forward: The Constitution of Change – Legal Fundamentality without Fundamentalism*, 107 *Harvard Law Review* (1993), σελ. 41.

² Α. Βλαχογιάννης, *Για ένα ζωντανό Σύνταγμα*, ΕφημΔΔ 2/2013, σελ. 286.

τως, κοινός τόπος του συνταγματικού και εν γένει του δημόσιου λόγου στη χώρα μας. Δύο είναι τα χαρακτηριστικότερα πρόσφατα παραδείγματα από τη συνταγματική επικαιρότητα, που αποδεικνύουν του λόγου του αληθές, καθώς αυτά όχι μόνο απασχόλησαν έντονα τη συνταγματική συζήτηση, αλλά έλαβαν και ευρύτερες διαστάσεις δημοσιότητας στην κοινή γνώμη.

Κατά πρώτον, ενόψει της ψήφισης του νόμου 5094/2025 για τα μη κρατικά πανεπιστήμια ο νομοθέτης χρησιμοποίησε ρητά τη μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος συνδέοντάς τη με τη δυναμική ερμηνεία και την άτυπη μεταβολή του Συντάγματος³. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση:

«Οι διατάξεις του Συντάγματος παρουσιάζουν εξελικτική πορεία, δεν είναι σε καμία περίπτωση στατικές, και επιβάλλεται να ερμηνεύονται δυναμικά, ώστε το Σύνταγμα να προσαρμόζεται στις σύγχρονες μεταβαλλόμενες οικονομικές, κοινωνικές, τεχνολογικές και επιστημονικές εξελίξεις, δηλαδή να προσαρμόζεται το νόημα των συνταγματικών διατάξεων στις μεταβαλλόμενες σύγχρονες πραγματικές και νομικές συνθήκες. Η δυναμική, άλλωστε, ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων πραγματοποιείται μέσω της ιστορικό-εξελικτικής και τελεολογικής ερμηνείας τους, λαμβάνοντας υπόψη τις μεταβαλλόμενες συνθήκες στην εθνική, αλλά και στην ενωσιακή έννομη τάξη. Η δυναμική, μάλιστα, ερμηνεία επιφέρει μία «άτυπη» αλλαγή του Συντάγματος, η οποία αντιδιαστέλλεται από την «τυπική» αλλαγή του, η οποία επέρχεται μέσω της διαδικασίας της συνταγματικής αναθεώρησης, με τους όρους που το ίδιο προβλέπει».

Κατά δεύτερον, στη συζήτηση ως προς τη δυνατότητα απευθείας παραπομπής μελών της κυβέρνησης στο Ειδικό Δικαστήριο για την υπόθεση των Τεμπών, χωρίς να έχει προηγηθεί ουσιαστικά προκαταρκτική εξέταση από τη Βουλή, διατυπώθηκε από τον καθηγητή Αλιβιζάτο η άποψη ότι το άρθρο 86 του Συντάγματος μπορεί και πρέπει να ερμηνευθεί ως «ζωντανό εργαλείο»⁴, άποψη η οποία φαίνεται εν τέλει να έγινε αποδεκτή από την κυβερνητική πλειοψηφία.

Διαπιστώνουμε συνεπώς ότι η έννοια του ζωντανού Συντάγματος, χωρίς να παραμένει άγνωστη στην ελληνική θεωρία⁵, έχει αποκτήσει μία δημοφιλία και θέση πρωτόγνωρη σε σχέση με το παρελθόν. Τούτου λεχθέντος, η ελληνική θεωρία είναι εξοικειωμένη εδώ και καιρό με τη συναφή έννοια της ιστορικό-εξελικτικής ερμηνείας⁶, καθώς και τη θεωρία του ζωντανού κειμένου ή εργαλείου (*living instrument*) που έχει αναπτύξει το ΕΔΔΑ⁷. Παρόλα αυτά, η εισαγωγή της μεταφοράς του ζωντανού οργανισμού στο επίπεδο της συνταγματικής σκέψης, δεν είχε επιχειρηθεί παρά μόνο σε θεωρητικό κυρίως επίπεδο, ιδίως στο πλαίσιο της μελέτης μίας κατά κύριο λόγο «ξένης» για τα ελληνικά δεδομένα έννοιας.

³ Ο Κ. Γιαννακόπουλος, *Η απαξίωση του Συντάγματος*. Σχόλια στο σχέδιο νόμου για τα μη κερδοσκοπικά μη κρατικά πανεπιστήμια, nomarchia.gr 12.02.2024, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 12.12.2025), κάνει μάλιστα λόγο για «δαιμονοποίηση της πρωτοτυπικής (*originalist*) ερμηνείας του Συντάγματος» στην αιτιολογική έκθεση.

⁴ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα δεν είναι Πολιτική Δικονομία*, Η Καθημερινή της Κυριακής 30.03.2025, σελ. 13, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.12.2025).

⁵ Ας μας επιτραπεί να αναφερθούμε εδώ, ενδεικτικά, στο άρθρο μας, *Για ένα ζωντανό Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 286-296, καθώς και στη μονογραφία του Σ. Βλαχόπουλου, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος: Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες*, 2014, σελ. 26 επ.

⁶ Α. Μανιτάκης, *Η νομική φύση και ο πολιτικός χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος*, ΤοΣ 1985, σελ. 491-492.

⁷ G. Letsas, "The ECHR as a living instrument: its meaning and legitimacy", σε: A. Føllesdal/B. Peters/G. Ulfstein, *Constituting Europe. The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context*, 2013, σελ. 106 επ.

Εντούτοις, από τα δύο παραπάνω παραδείγματα, φαίνεται ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει πλέον. Η μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος χρησιμοποιήθηκε προσφάτως για να δικαιολογήσει ή νομιμοποιήσει δύο «αιρετικές», δηλαδή ανατρεπτικές, ερμηνείες του Συντάγματος. Ως εκ τούτου η χρήση της σταματά να απασχολεί αποκλειστικά τη θεωρία εισερχόμενη στο πεδίο της πρακτικής, και δη της συνταγματικής διαμάχης για τη λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων στην Ελλάδα και της εφαρμογής των διατάξεων περί ποινικής ευθύνης των υπουργών.

Εντός αυτού του πλαισίου, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε αν αυτή η επίκληση της μεταφοράς του ζωντανού Συντάγματος είναι κάτι περισσότερο από ένα ρητορικό σχήμα, αν δηλαδή διαθέτει έννομες συνέπειες και αν συνιστά παράλληλα κομβική ή όχι αλλαγή στην ελληνική συνταγματική σκέψη. Για να απαντήσουμε σε αυτά τα καίρια ερωτήματα, κρίσιμη είναι η διερεύνηση της γενεαλογίας της έννοιας, όπως έχει διαμορφωθεί από την ιστορική της εξέλιξη στην κοιτίδα της, τις ΗΠΑ.

II. ΤΟ ΖΩΝΤΑΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΟΧΗΜΑ ΤΗΣ ΑΤΥΠΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ Ή ΑΛΛΙΩΣ ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Ένα πρώτο σημείο που πρέπει να επισημανθεί σχετικά με την εμφάνιση της ρητορικής περί ζωντανού Συντάγματος είναι ότι η χρήση της έννοιας, τουλάχιστον στις ΗΠΑ, συνδέεται αναμφίβολα με την αναθεωρητική διαδικασία και την (αν)αποτελεσματικότητα της.

Ο Balkin επισημαίνει ότι, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, κατά τον οποίο εμφανίστηκε και άκμασε η έννοια του ζωντανού Συντάγματος στις ΗΠΑ, η διαδικασία του άρθρου V του αμερικανικού Συντάγματος αντικαταστάθηκε από τρεις μορφές άτυπης συνταγματικής μεταβολής: μέσω δικαστικών αποφάσεων των ομοσπονδιακών δικαστηρίων, μέσω νόμων-πλαισίων που ψηφίστηκαν από το Κογκρέσο και, τέλος, μέσω της δημιουργίας νέων ομοσπονδιακών θεσμών είτε από το Κογκρέσο είτε από τον Πρόεδρο⁸. Ειδικότερα, από τη μελέτη της συνταγματικής πρακτικής κατά την περίοδο αυτή προκύπτει ότι ο μικρός αριθμός αναθεωρήσεων, σε συνδυασμό με τη μακροβιότητα του Συντάγματος συνεπάγεται σε μεγάλο βαθμό τη χρήση άτυπων οδών αναθεώρησης που συμπληρώνουν ή και αντικαθιστούν την επίσημη διαδικασία. Επιπλέον, ελλείπει παραγωγή νέων συνταγματικών διατάξεων, ιδίως από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, η διαδικασία της συνταγματικής μεταβολής κυριαρχείται αναπόφευκτα από τον δικαστή. Παράλληλα, όσο πιο αποφασιστικός γίνεται ο ρόλος της δικαστικής εξουσίας ενόψει της άτυπης μεταβολής του Συντάγματος, τόσο πιο δύσκολα ενστερνίζεται θεωρίες περί στενής ερμηνείας του κειμένου⁹.

Ο Howard Gillman με τη σειρά του, σε μελέτη του για τον ιστορικό ρόλο της θεωρίας του ζωντανού Συντάγματος, επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση, επισημαίνοντας ότι η μη-οριτζοναλιστική ερμηνευτική θεωρία του ζωντανού Συντάγματος, που αναπτύχθηκε κυρίως από δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου στις αρχές του 20ού αιώνα και υιοθετήθηκε κατόπιν από τον Πρόεδρο και

⁸ J. Balkin, *Framework Originalism and the Living Constitution*, 103 *Northwestern Law Review* (2009), σελ. 590.

⁹ D. Lutz, «Toward a Theory of Constitutional Amendment», σε: S. Levinson (ed.), *Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment*, 1995, σελ. 245-246. Βλ. σχετικά και X. Contiades/A. Fotiadou (eds.), *Routledge Handbook of Comparative Constitutional Change*, 2020.

το Κογκρέσο εν μέσω του New Deal, επέτρεψε μια πολύ πιο ριζική μεταμόρφωση από αυτή που θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της επίσημης διαδικασίας αναθεώρησης¹⁰. Το ίδιο συμπέρασμα ισχύει πολύ περισσότερο στη μεταπολεμική περίοδο, όπου, όπως σχολιάζει με έναν τόνο ειρωνείας ο Ackerman στο περίφημο άρθρο του “The Living Constitution”, η διαδικασία του άρθρου V μοιάζει με μια γραφομηχανή που έχει σταματήσει να δουλεύει ακολουθώντας έτσι την τύχη των γραφομηχανών στην εποχή των υπολογιστών¹¹.

Επιστρέφοντας στα ελληνικά δεδομένα, είναι γεγονός ότι ούτε το κείμενο του Συντάγματος είναι τόσο παλιό όσο στις ΗΠΑ ούτε η διαδικασία αναθεώρησης αδυνατεί ολοσχερώς να παράγει νέους κανόνες. Αυτό όμως δεν σημαίνει, απεναντίας, ότι είναι και πλήρως αποτελεσματική. Σε ορισμένες συγκεκριμένες περιπτώσεις, πράγματι η απουσία αναθεώρησης ή οι ατελέσφορες αναθεωρήσεις αποτελούν τη γενεσιουργό αιτία της εμφάνισης της ρητορικής περί ζωντανού Συντάγματος.

Στην περίπτωση του άρθρου 86 του Συντάγματος, παρότι το άρθρο έχει ήδη αναθεωρηθεί δύο φορές, το 2001 και προσφάτως το 2019, σημαντικές δυσλειτουργίες διαπιστώνονται ακόμα κατά την εφαρμογή του, όπως εξάλλου καταδεικνύει και η διακηρυγμένη πρόθεση αναθεώρησής του, για τρίτη φορά¹². Γίνεται δηλαδή ορατό ότι το κείμενο ασθμαίνει τρέχοντας πίσω από τη συνταγματική πραγματικότητα. Ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν έχει κατορθώσει να θεραπεύσει τα κενά ή τα προβλήματα που ανακύπτουν και, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, σύρεται ανά διαστήματα σε αποσπασματικές, ατελείς και, σε τελική ανάλυση, αναποτελεσματικές λύσεις.

Αυτό το αδιέξοδο οδηγεί με τη σειρά του στην επινόηση «ανορθόδοξων» ερμηνειών, που εξασφαλίζουν το επιθυμητό ή «δίκαιο» αποτέλεσμα, εν προκειμένω την απευθείας παραπομπή των κατηγορουμένων στον φυσικό δικαστή τους, επικαλούμενες, μεταξύ άλλων, και την ανάγκη εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος. Εφόσον δε αυτές οι ερμηνείες επικυρωθούν από τα αρμόδια δικαστικά όργανα ως σύμφωνες με το Σύνταγμα, τότε θα πρόκειται για σαφή μεταβολή του νοήματος του άρθρου 86. Είναι μάλιστα αρκετά πιθανό η προαναγγελθείσα συνταγματική αναθεώρηση να επιβεβαιώσει απλώς μία ήδη συντελεσθείσα άτυπη μεταβολή, αποτυπώνοντάς τη και στο ίδιο το κείμενο του Συντάγματος.

Σε σχέση με το άρθρο 16 του Συντάγματος, καθίσταται επίσης εμφανές ότι η αναθεωρητική διαδικασία, όπως έχει καταστρωθεί στο άρθρο 110 και εφαρμοστεί στην πράξη, αδυνατεί να παράγει τις αναγκαίες συναινέσεις¹³. Ιδίως το στοιχείο της παρεμβολής της εκλογικής αναμέτρησης έχει ως αποτέλεσμα να ενισχύεται ο κομματικός ανταγωνισμός και η θεσμική δυσπιστία, κάτι που φάνηκε ιδιαίτερα κατά την αναθεώρηση του 2008¹⁴. Πολύ δε περισσότερο, η διαδικασία έχει καταφέρει να τορπιλίσει μια διαφαινόμενη κατά τα άλλα πολιτική συναίνεση σχετικά με την

¹⁰ H. Gillman, *The Collapse of Constitutional Originalism and the Rise of the Notion of the “Living Constitution” in the Course of American State-Building*, 11 *Studies in American Political Development* (1997), σελ. 194.

¹¹ B. Ackerman, *The Living Constitution*, 120 *Harvard Law Review* (2007), σελ. 1741.

¹² Όπως δήλωσε στην ομιλία του στη Βουλή ο Πρωθυπουργός στις 9 Δεκεμβρίου 2015. Βλ. σχετικά Μητσοτάκης: *Προς αναθεώρηση ο τρόπος επιλογής της δικαιοσύνης και το άρθρο 86*, το Βήμα 17.03.2025, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.12.2025).

¹³ Ξ. Κοντιάδης, *Το Ανορθολογικό μας Σύνταγμα: Γιατί απέτυχαν οι πολιτικοί θεσμοί*, 2015, σελ. 153.

¹⁴ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 77.

αναθεώρηση του άρθρου, εδώ και τουλάχιστον δύο δεκαετίες. Υπήρξε κατά καιρούς σύγκλιση αυξημένων κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών από περισσότερα κόμματα προς αυτή την κατεύθυνση, η οποία όμως δεν οδήγησε σε απτά αποτελέσματα λόγω ακριβώς της μηχανικής της διαδικασίας αναθεώρησης.

Μέσα σε αυτό πλαίσιο, η εξελικτική ή άλλως δυναμική ερμηνεία του άρθρου 16 του Συντάγματος, όπως προτάχθηκε από τον νομοθέτη και η οποία επικυρώθηκε, τουλάχιστον ως προς το αποτέλεσμα, από το Συμβούλιο της Επικρατείας με τις 1918-1925/2025 αποφάσεις της Ολομέλειάς του, επέφερε σαφώς άτυπη μεταβολή του Συντάγματος. Το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 16 του Συντάγματος περιορίστηκε έτι περαιτέρω, σε βαθμό που η απαγόρευση ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων να έχει καταστεί πλέον σχεδόν κενό γράμμα. Ενδέχεται μάλιστα και αυτή η μεταβολή να αποτυπωθεί εξίσου στο κείμενο, ενόψει της μελλοντικής αναθεώρησης.

Εν κατακλείδι, πέρα από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, διαπιστώνουμε ότι στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης και της ΕΣΔΑ, με τις αντίστοιχες δεσμεύσεις που επιβάλλουν, η εξουσία του αναθεωρητικού νομοθέτη έχει περιοριστεί δραστικά. Ορισμένα πεδία παραμένουν βέβαια ανοιχτά, κυρίως στο οργανωτικό μέρος, σε άλλα όμως η δυνατότητα παρέμβασης έχει συρρικνωθεί, ενώ σε κάποια έχει εν τοις πράγμασι σχεδόν αποκλειστεί¹⁵. Γίνεται επομένως κατανοητό, ότι αυτή η συνεπαγόμενη κανονιστική και πραγματολογική περιθωριοποίηση της αναθεωρητικής διαδικασίας ανοίγει τον δρόμο για τη χρήση άλλων οδών άτυπης μεταβολής του Συντάγματος. Αν η ανάλυση ισχύει μάλιστα, τότε είναι βέβαιο ότι η έννοια του ζωντανού Συντάγματος θα χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα.

Υπό αυτή την οπτική, η μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος έρχεται να εντάξει αυτές τις απόπειρες μεταβολής σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο και να τους προσδώσει την αναγκαία νομιμοποίηση. Έτσι, το ζωντανό Σύνταγμα επιτελεί μεν ρητορική λειτουργία, αλλά με τη βαθύτερη έννοια του όρου, συμβάλλοντας δηλαδή όχι μόνο στην πραγματοποίηση –ως μέθοδος ερμηνείας–, αλλά κυρίως στη νομιμοποίηση άτυπων μεταβολών του Συντάγματος. Δεν είναι απλώς άλλη μία μέθοδος ερμηνείας, μεταξύ άλλων, αλλά ένα ρητορικό σχήμα του οποίου η ενεργοποίηση απαιτείται σε περιπτώσεις ουσιαστικής και ριζικής μεταβολής του νοήματος συνταγματικών διατάξεων.

III. ΤΟ ΖΩΝΤΑΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΟΧΗΜΑ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ Ή ΑΛΛΙΩΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΣΚΟΠΩΝ¹⁶

Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης, η χρήση της μεταφοράς του ζωντανού Συντάγματος κάθε άλλο παρά τυχαία δεν είναι. Συμβολίζει, ηθελήμενα ή αθέλητα, με την ανακυκλούμενη χρήση της, την είσοδο σε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «συνταγματική μετανεωτερικότητα»¹⁷.

¹⁵ Α. Βλαχογιάννης, «Θεμέλια και όρια της εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος», σε: *Η θεωρία της συνταγματικής πράξης. Μελέτες διαλόγου με το έργο του Ευάγγελου Βενιζέλου (Τόμος ανταποδοτικός)*, 2024, σελ. 37-38.

¹⁶ Για τη διάκριση βλ. Γ. Καραβοκύρη, *Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή*, 2024· καθώς και Κ. Παννακόπουλο, *Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη*, ΕφημΔΔ 5/2008, σελ. 733-752.

¹⁷ Για τον όρο «μεταμοντέρνο Σύνταγμα» βλ. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούκου, *Ζητήματα μεθόδου του Συνταγματικού*

Στην Ελλάδα, η αμερικανική διαμάχη μεταξύ των θιασωτών της ιστορικής ερμηνείας του Συντάγματος (originalists) και αυτών της εξελικτικής ερμηνείας (living constitutionalists) γίνεται περισσότερο αντιληπτή ως μία διαμάχη ως προς την καταλληλότερη μέθοδο ερμηνείας του Συντάγματος. Ωστόσο, υποκρύπτει και κάτι πολύ βαθύτερο: μία διαφορετική προσέγγιση του ίδιου του Θεμελιώδους Νόμου.

Όπως εξηγεί ένας από τους αρχιτέκτονες του κινήματος του αυθεντικού νοήματος και πρώην Υπουργός Δικαιοσύνης επί Προεδρίας Reagan, ο Edward Meese, ο γραπτός χαρακτήρας του Συντάγματος κατέχει κεντρική θέση στη λειτουργία του συστήματος που δημιούργησαν οι Πατέρες του αμερικανικού Συντάγματος. Αρχικά, το γραπτό Σύνταγμα αποσκοπεί στο να δομήσει ένα σύστημα διακυβέρνησης μέσω της θέσπισης, της περιγραφής και του καθορισμού των θεσμών και των συστατικών του μερών. Δεύτερον, προβαίνει, δια της απαρίθμησης τους, στον περιορισμό των κρατικών εξουσιών και καθιερώνει με αυτό τον τρόπο τον έλεγχο της συνταγματικότητας, και όχι της αντισυνταγματικότητας, των νόμων. Επιπλέον, ως επίσημη έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, προσδίδει δημοκρατική νομιμοποίηση στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση και στους συγκεκριμένους τρόπους άσκησης της εξουσίας της. Καθιερώνει έτσι, ως «προστατευτικό τείχος», μια περιορισμένη κρατική εξουσία (limited government). Τέλος, εγγυάται την προστασία των θεμελιωδών αξιών και αρχών από τις παρορμήσεις και τα πάθη του εκλογικού σώματος¹⁸. Υπό αυτή την έννοια, η θεωρία του αυθεντικού νοήματος, την οποία υποστηρίζει, δεν συνιστά παρά τη μόνη νοητή ερμηνεία που, παραμένοντας πιστή στο γραπτό κείμενο και τις προθέσεις των συντακτών του, επιβεβαιώνει πανηγυρικά την κανονιστικότητα του Συντάγματος και τον δεσμευτικό χαρακτήρα των διατάξεών του¹⁹.

Αντιθέτως, η θεωρία του ζωντανού Συντάγματος στέκεται στον αντίποδα αυτής της νεωτερικής προσέγγισης. Η αναφορά στην έννοια του ζωντανού Συντάγματος πρέπει, εντός αυτού του πλαισίου, να γίνει αντιληπτή ως μια θεωρητική επεξεργασία της δυναμικής, ευέλικτης και ζωτικής φύσης του αμερικανικού Συντάγματος, η οποία του επιτρέπει να προσαρμόζεται στις κοινωνικές αλλαγές. Αξίζει να σημειωθεί ότι, προκειμένου να αποστασιοποιηθούν από τη στατική προσέγγιση που κυριαρχούσε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι προοδευτικοί δικαστές και νομικοί θιασώτες της ιδέας επαναπροσέγγισαν τη βρετανική παράδοση, την οποία επιχείρησαν να μπολιάσουν στην κοιτίδα του σύγχρονου γραπτού συνταγματισμού, τις ΗΠΑ. Αποπειράθηκαν συγκεκριμένα να μεταφέρουν στην ανάλυσή τους για το αμερικανικό Σύνταγμα την προσαρμοστική λογική του άγραφου αγγλικού Συντάγματος²⁰.

Έχοντας κατά νου αυτή την ιστορική διαδρομή της έννοιας, μπορούμε να κατανοήσουμε πώς η επίκλησή της στη χώρας μας σηματοδοτεί εξίσου τη μετάβαση από την κλασική νεωτερική αντίληψη του συνταγματισμού, όπου το γραπτό Σύνταγμα είναι προϊόν της λαϊκής κυριαρχίας και διαθέτει ένα σταθερό, αναλλοίωτο και σαφές νόημα που λειτουργεί ως όριο στην εξουσία²¹, στη

Δικαίου. Από τα αδιέξοδα της παραδοσιακής αντίληψης στο νεφελώδες μετά-το-μοντέρνο, 1995.

¹⁸ E. Meese, *Toward a Jurisprudence of Original Intent*, 11 *Harvard Journal of Law and Public Policy* (1988), σελ. 8.

¹⁹ *Ibidem*, σελ. 6.

²⁰ A. Vlachogiannis, *La Living Constitution : les juges de la Cour suprême des Etats-Unis et la Constitution, préface par O. Beaud, Classiques Garnier, Coll. Bibliothèque de la pensée juridique*, 2014, σελ. 45.

²¹ Βλ. χαρακτηριστικά τη γνώμη της πλειοψηφίας που ανέγνωσε ο Πρόεδρος του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ

σύγχρονη μεταμοντέρνα αντίληψη του Συντάγματος ως εύπλαστου, ελαστικού πλαισίου, το οποίο διαρκώς μεταλλάσσεται, ενώπιον των πολλαπλών κρίσεων που καλείται να «εγκοιτώσει»²².

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι αυτή η αντίληψη δεν εμφανίστηκε σήμερα στη χώρα μας, αλλά στο περίγραμμά της είναι ορατή εδώ και τουλάχιστον 20 περίπου χρόνια, οπωσδήποτε από τη στιγμή που εμφανίστηκε η οικονομική κρίση. Αρχικά, και τότε και στη συνέχεια στην πανδημική κρίση, παραδεδεγμένες αντιλήψεις, νοήματα και ερμηνείες ανατράπηκαν άρδην. Αυτό είχε ως συνέπεια η πρόσληψη του κανονιστικού περιεχομένου του Συντάγματος από τη θεωρία, αλλά και τη νομολογία, να υποστεί ριζική μεταμόρφωση όλα αυτά τα χρόνια. Δεν αποτελεί εξάλλου σύμπτωση που, ως αντίδραση, τόσες πολλές φωνές ισχυρίστηκαν ανά περιόδους ότι η συστηματική παραβίαση διατάξεων του Συντάγματος υπονομεύει τον ρόλο του ως ορίου στην εξουσία.

Και αυτό δεν φυσικά δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Ένας Γερμανός πολίτης θα μπορούσε ίσως να κάνει τις ίδιες σκέψεις προβάλλοντας το επιχείρημα ότι κατά συστηματική παράβαση θεμελιωδών αρχών του Συντάγματός του και σαφών κανόνων του ενωσιακού δικαίου, η χώρα του συμμετείχε σε χρηματοδοτικά προγράμματα διάσωσης χωρών²³ ή εξίσου ότι η ΕΚΤ ακολούθησε μία χαλαρή νομισματική πολιτική τόσο κατά τη διάρκεια της οικονομικής²⁴ όσο και της πανδημικής κρίσης.

Παράλληλα, γίναμε μάρτυρες την προηγούμενη δεκαετία μίας άτυπης συνταγματοποίησης σκοπών, όπως η δημοσιονομική σταθερότητα και πειθαρχία²⁵ ή η προστασία της δημόσιας υγείας υπό το πρίσμα της βιωσιμότητας/λειτουργικότητας του συστήματος υγείας²⁶. Επήλθαν έτσι ουσιαστικές και καίριες μεταβολές στο νόημα του Συντάγματος, που δεν αποτυπώθηκαν ουδόλως στο κείμενό του. Και τούτο, παρά την αναθεώρηση του 2019²⁷.

Συνεπώς, ούτε ως προς αυτό το σημείο η επίκληση του ζωντανού Συντάγματος είναι άμοιρη

Taney στη διαβόητη υπόθεση *Dred Scott v. Sanford* [60 U.S. (19 Howard) 393, 426 (1857)]: “[B]ut while [the Constitution] remains unaltered, it must be construed now as it was understood at the time of its adoption. It is not only the same in words, but the same in meaning, and delegates the same powers to the Government, and reserves and secures the same rights and privileges to the citizen; and as long as it continues to exist in its present form, it speaks not only in the same words, but with the same meaning and intent with which it spoke when it came from the hands of its framers and was voted on and adopted by the people of the United States. Any other rule of construction would abrogate the judicial character of this court and make it the mere reflex of the popular opinion or passion of the day. This court was not created by the Constitution for such purposes. Higher and graver trusts have been confided to it, and it must not falter in the path of duty”.

²² Βλ. ενδεικτικά Α. Βλαχογιάννη, *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Τάσεις και αλλοιώσεις του εθνικού συνταγματισμού*, 2018, σελ. 102 επ.

²³ Bundesverfassungsgericht, Urteil des Zweiten Senats vom 7. September 2011 – 2 BvR 987/10 (παροχή χρηματοδοτικής βοήθειας στην Ελλάδα).

²⁴ Bundesverfassungsgericht, Urteil des Zweiten Senats vom 21. Juni 2016 – 2 BvR 2728/13, 2 BvE 13/13, 2 BvR 2731/13, 2 BvR 2730/13, 2 BvR 2729/13 (οριστική απόφαση για το Πρόγραμμα Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών της ΕΚΤ), καθώς και Urteil des Zweiten Senats vom 5. Mai 2020 – 2 BvR 859/15, 2 BvR 1651/15, 2 BvR 2006/15, 2 BvR 980/16 (οριστική απόφαση για το πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ).

²⁵ Α. Βλαχογιάννης, *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση*, ό.π., σελ. 111 επ.

²⁶ Γ. Ν. Καραβοκύρης, *Οι συνταγματικοί σκοποί*, ό.π., σελ. 246 επ.

²⁷ Ευ. Βενιζέλος, *Ποια είναι η βαρύτητα της αναθεώρησης του 2019;*, ομιλία στην ημερίδα που διοργάνωσε ο ΔΣΑ με θέμα «Νομικά ζητήματα και πολιτική διάσταση της συνταγματικής αναθεώρησης του 2019», 04.03.2020, διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 12.12.2025).

συνεπειών. Δείχνει κάτι που η επιμέρους ανάλυση συγκεκριμένων συνταγματικών ερμηνειών, νομοθετικών διατάξεων ή δικαστικών αποφάσεων συγκαλύπτει. Φανερώνει δηλαδή τη μεγάλη εικόνα. Ανάλογα με την οπτική που υιοθετεί καθένας, η μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος επιτελεί έτσι διττή λειτουργία. Αφενός, προειδοποιεί ότι το Σύνταγμά μας βρίσκεται στο «καναβάτσο» υπό την πίεση του πραγματικού, για να διατυπώσουμε γλαφυρά την ιδέα ότι το νόημα των συνταγματικών διατάξεων υφίσταται αλλοιώσεις κατά την εφαρμογή και ερμηνεία τους σε περιόδους έντονων κρίσεων. Άρα πρέπει η πολιτική να αντιδράσει και όλοι οι συνταγματικοί παίκτες να υπερασπιστούν το κύρος του ανορθώνοντας εκ νέου την κανονιστικότητά του. Αφετέρου, μπορεί να θεωρηθεί ως προάγγελος ή σύμπτωμα μιας νέας πραγματικότητας, εισάγοντας μία νέα αντίληψη περί Συντάγματος, που μένει βέβαια ακόμα να φανεί σε τι ακριβώς συνίσταται και κατά πόσο εν τέλει απέχει ριζικά από την παραδοσιακή θεώρηση.

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, η επίκληση της έννοιας του ζωντανού Συντάγματος δείχνει να είναι σύμπτωμα των καιρών μας, της εποχής των αλλεπάλληλων κρίσεων και του πολυεπίπεδου συνταγματισμού. Η πίεση του πραγματικού είναι πολυμέτωπη και ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν φαίνεται να μπορεί να διαχειριστεί αποκλειστικά τη διαδικασία προσαρμογής του κανονιστικού περιεχομένου του Συντάγματος στα νέα δεδομένα, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι υπό την επίδραση του δικαίου της ΕΕ και της ΕΣΔΑ ο ρόλος του έχει ήδη περιθωριοποιηθεί σε σημαντικά πεδία της συνταγματικής ύλης.

Επίσης, κάτι που πρέπει να τονιστεί, η έννοια του ζωντανού Συντάγματος εμφανίζεται ιστορικά σε ώριμες δημοκρατίες, των οποίων τα θεμέλια δεν κινδυνεύουν. Μόνο ένα Σύνταγμα που θεωρείται καταρχήν νομικά δεσμευτικό και που διασφαλίζει τις θεμελιώδεις εγγυήσεις του δημοκρατικού παιχνιδιού, καθώς και τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών, μπορεί να αρχίσει να λογίζεται εν καιρώ ως «ζωντανό». Μια βαθιά ριζωμένη δικαιοκρατική και δημοκρατική παράδοση είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για τη μετάβαση σε μία πιο ευέλικτη αντίληψη περί Θεμελιώδους Νόμου.

Άρα εδώ βλέπουμε καθαρά την αμφισημία της έννοιας. Από τη μία, το Σύνταγμα του 1975 μπορεί επάξια να χαρακτηριστεί ζωντανό, καθώς παραμένει ένα Σύνταγμα νομικά δεσμευτικό που εφαρμόζεται και η τήρησή του ελέγχεται από τα αρμόδια όργανα. Ένα Σύνταγμα στο οποίο ομνύουν οι πολίτες, το οποίο αποτελεί αντικείμενο πίστης και διεγείρει το αίσθημα του συνταγματικού πατριωτισμού. Από την άλλη, αυτό δεν αποκλείει να πλήττεται ταυτόχρονα, χάρη σε υπέρμετρα «ελεύθερες» ερμηνείες η κανονιστικότητα και η δεσμευτικότητα του κειμένου. Τούτο μπορεί να προκύψει είτε λόγω ακριβώς αυτής της συναισθηματικής επένδυσης στο ίδιο το κείμενο, η οποία μπορεί να οδηγήσει τους ερμηνευτές στην αναζήτηση του αληθούς πνεύματος του Συντάγματος, ακόμα και πέρα από το γράμμα του, είτε λόγω ενός γενικευμένου εφηνουσιασμού, που επιτρέπει να υπερκεραστεί το γράμμα, προκειμένου να επιτευχθεί, χωρίς το βάρος της αναθεωρητικής διαδικασίας, το επιδιωκόμενο «δίκαιο» αποτέλεσμα.

Υπό αυτή την έννοια, δεν είναι σκόπιμη ούτε η αφοριστική απόρριψη ούτε η απροϋπόθετη αποδοχή της έννοιας του ζωντανού Συντάγματος. Αυτό που πρωτίστως χρειάζεται και επιβάλλεται από τη συνταγματική επιστήμη είναι η μελέτη του λόγου που την εκφράζει και των επιπτώσεων που έχει στο συνταγματικό σύστημα εν γένει η χρήση της. □